

Η αμφισβήτηση της αποικιοκρατίας σε κυπριακά πεζογραφήματα

Μαρία Ηροδότου

The contestation of colonialism in Cypriot prose writings: This paper examines the way in which two prose writings of Cyprus challenge the colonial thought and domination during a specific historical moment, i.e. while the armed struggle against the British colonial rule is being fought. It begins with a general introduction to the theme of challenging colonialism and then focuses on the examination of two specific literary works: *Liberty Street-Death Stop* (Kastaniotes, 1997) by Sophocles Lazarou and *My Brother the Traitor* (Kalendis, 2003) by Kostas Giorgallides. The aim of this examination is to add the paradigm of the Cyprus colonial experience to the general universal experience of colonialism. Today an increasing number of critics accept the view that the colonial experience is to a great extent a textual experience as well. Consequently, literary works can play a vital role in projecting contesting meanings, which are embedded in the colonial experience (rulers–oppressed, dominance–resistance, terrorism–heroism, nationalism–postnationalism, etc).

Εισαγωγή

Στο κείμενο αυτό θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο δύο κυπριακά πεζογραφήματα αμφισβητούν την αποικιοκρατική σκέψη και κυριαρχία σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή· την εποχή που διεξάγεται ο ένοπλος αγώνας εναντίον των Άγγλων. Θα αρχίσουμε με μια γενική εισαγωγή στο θέμα της αμφισβήτησης της αποικιοκρατίας και στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στην εξέταση των συγκεκριμένων πεζογραφημάτων: του Σοφοκλή Λαζάρου *Οδός Ελευθερίας-Στάση Θανάτου* (Καστανιώτη, 1997²) και του Κώστα Γιωργαλλίδη *Ο Αδερφός μου ο Προδότης* (Καλέντης, 2003). Κύριος σκοπός μας είναι η ένταξη της κυπριακής εμπειρίας μέσα στο γενικότερο παγκόσμιο πλαίσιο.

Σήμερα όλο και περισσότεροι κριτικοί δέχονται την άποψη ότι η αποικιοκρατική εμπειρία είναι σε μεγάλο βαθμό και “κειμενική εμπειρία”. Κατά συνέπεια, η λογοτεχνία μπορεί να παίξει πρωταρχικό ρόλο στο να προβάλλει τις αντιμαχόμενες έννοιες που εμπεριέχονται στην εμπειρία της αποικιοκρατίας

Herodotou, Maria. 2007. Η αμφισβήτηση της αποικιοκρατίας σε κυπριακά πεζογραφήματα / The contestation of colonialism in Cypriot prose writings. In E. Close, M. Tsianikas and G. Couvalis (eds.), *Greek Research in Australia: Proceedings of the Sixth Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2005*, Flinders University Department of Languages - Modern Greek: Adelaide, 573-590.

(κυρίαρχος–καταπιεσμένος, επιβολή–αντίσταση, τρομοκρατία–ηρωισμός, εθνικισμός–μετεθνικισμός, κ.ο.κ.).¹

Ήταν αναπόφευκτο ότι η αποικιοκρατία δε θα διαρκούσε για πάντα και ότι κάποτε θα έφτανε το τέλος της. Με την πάροδο του χρόνου δημιούργησε η ίδια τις συνθήκες απο-νομιμοποίησής της (Boehmer, 1995:105). Η παρακμή της είχε γίνει φανερή πολύ πριν καταργηθεί, αφού ο δυτικός πολιτισμός “δεν μπορούσε να λύσει τα προβλήματα που ο ίδιος δημιουργούσε” και “αναγκαζόταν να βασίζεται σε τεχνάσματα και απάτες”² για να διατηρήσει την επιβολή του. Με την αρχή του 20ού αιώνα η αποδυνάμωση των αυτοκρατοριών ήταν πια βέβαιη και τα απελευθερωτικά κινήματα σ’ όλο τον κόσμο είχαν εξαπλωθεί. Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι υπονόμισαν οριστικά την ορθολογική βάση της ύπαρξης των αυτοκρατοριών, γεγονός που σήμανε και το οριστικό τους τέλος. Στις μεν αποικίες άρχισαν να εκδηλώνονται εξεγέρσεις στις δε μητροπόλεις κινήσεις αβεβαιότητας και πανικού.³ Οι εξεγέρσεις δεν ήταν ξαφνικές. Όλοι σχεδόν οι αποικιοκρατούμενοι λαοί χρειάστηκε να περάσουν από διάφορα στάδια συνειδητοποίησης πριν αντιδράσουν ή πριν ξεσηκωθούν εναντίον των κατακτητών τους και η αντίστασή τους πήρε διάφορες μορφές ανάλογα με το ιστορικό τους παρελθόν και ανάλογα με την επίδραση που αναμφίβολα η ίδια η αποικιοκρατία είχε στη διαμόρφωση της εθνικής τους ταυτότητας. Αλλά και μεταξύ των αποικιοκρατούμενων ομάδων της ίδιας χώρας παρατηρούνται διαφορές στη στάση, τον τρόπο αντίστασης και τις προσδοκίες τους αναφορικά με το τι θα ακολουθούσε μετά την “απελευθέρωσή” τους. Τις περισσότερες φορές πριν καταλήξουν σε βίαιη σύγκρουση ή σε ένοπλους αγώνες εφάρμοσαν άλλες μορφές μεμονωμένης ή μαζικής διαμαρτυρίας.⁴ Η μορφή αντίστασης που ακολουθούσαν εξαρτήθηκε από το σύστημα διακυβέρνησης που είχε η κάθε κοινωνία πριν την αποικιοκρατία και από τις αλλαγές που επέβαλαν οι αποικιοκράτες. Σε χώρες της Αφρικής και της Νότιας Ασίας π.χ., όπου οι αγροτικές κοινωνίες καταπιέζονταν από τον ανώτατο άρχοντα (βασιλιά, λόρδο, φεουδάρχη, κ.λπ) και από την άρχουσα τάξη (ευγενείς, φεουδάρχες, αριστοκρατία) οι αγρότες είχαν ήδη αναπτύξει κάποιους μηχανισμούς αντίστασης για λόγους

¹ Ο πρώτος ο οποίος υποστήριξε τη θέση ότι η κατάκτηση της Ανατολής από τη Δύση ήταν αρχικά μια κειμενική κατάκτηση, ήταν ο Edward Said στο σημαντικό του έργο *Orientalism* (1978¹). Άλλος σημαντικός κριτικός ο οποίος υποστηρίζει την πολιτική προσέγγιση της λογοτεχνίας και το σημαντικό της ρόλο για την κατανόηση πολιτικών και πολιτιστικών φαινομένων είναι ο Fredric Jameson. (Βλέπε βιβλιογραφικά στοιχεία στη βιβλιογραφία.)

² Η γεμάτη πάθος διαπίστωση εκφράστηκε από τον Aime Cesaire (1972). Βλέπε Loomba (1998: 184).

³ Για μια σύντομη αναφορά τόσο στην κειμενική αντίδραση των μητροπόλεων — κυρίως της βρετανικής — όταν γίνονται εμφανείς οι επικείμενες εξεγέρσεις των αποικιών, όσο και των ίδιων των αποικιών, βλέπε Boehmer (1995:99–137).

⁴ Ο Michael Adas π.χ. εξετάζει και αναλύει τις διάφορες μορφές αντίστασης, από την απλή διαμαρτυρία (π.χ., παράπονα και διαμαρτυρία στους τοπικούς διοικητές, μικροκλοπές, σύρσιμο ποδιών, μεταναστεύσεις, επέκταση της ληστείας στις επαρχίες, κ.ο.κ.) μέχρι τη γενική παθητική αντίσταση και τελικά την ένοπλη σύγκρουση (1992:89–134).

Από την απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων από τα στρατόπεδα
συγκεντρώσεως μετά τις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου.

οικονομικής επιβίωσης (Adas, 1992:90–91).⁵ Η χρονική διάρκεια της αποικιοκρατίας και η εισαγωγή της τεχνολογίας έκαναν τη σύγκρουση αποικιοκρατών και αποικιοκρατούμενων βίαιη.

Παρά τις διαφορές που παρατηρήθηκαν στις μορφές αντίστασης των διάφορων λαών, αυτό που αποτελεί γενική διαπίστωση είναι ότι μεγάλο ρόλο στους ανταποικιοκρατικούς αγώνες έπαιξε ο εθνικισμός και οι πνευματικοί άνθρωποι του κάθε τόπου, οι οποίοι μέσα από το γράψιμό τους προσπάθησαν, αφενός μεν να υπονομεύσουν την υπεροχή των αποικιοκρατών και να διακόψουν το μονοπώλιο των δικών τους κειμένων, αφετέρου δε να ανακτήσουν και να προβάλουν τη δική τους κουλτούρα και στη συνέχεια να κηρύξουν τον απελευθερωτικό τους αγώνα. Η κειμενική αυτή διαδικασία προηγήθηκε της πολιτικής. Έτσι την εποχή που αρχίζει η κατάργηση της αποικιοκρατίας εμφανίζονται δύο μορφές λόγου (discourse) σε αντιπαράθεση όσον αφορά την αποικιοκρατική εμπειρία: η μία μορφή στη μητρόπολη και η άλλη στις αποικίες. Αυτό δεν απέκλεισε όμως και την εμφάνιση διαλόγου και αλληλεπίδρασης των δύο. Δεν είναι τυχαίο π.χ. το γεγονός ότι την ίδια εποχή εμφανίζεται το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων μοντερνιστών

⁵ Ο Michael Adas — όπως αναφέρθηκε πιο πάνω — αναλύει διάφορες μορφές αντίστασης οι οποίες εκδηλώθηκαν σε χώρες της Αφρικής και Νότιας Ασίας και επικεντρώνεται στην Μπούρμα και Ιάβα (1992:89–134). Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι αγροτικές κοινωνίες δεν χαρακτηρίζονταν πάντοτε από τις δύο ακραίες καταστάσεις, δηλ. από παθητικότητα (όπως γενικευμένα τους καταλόγιζαν οι κοινωνικοί επιστήμονες) ή από βίαιες συγκρούσεις, αλλά ότι είχαν αναπτύξει κάποιες ενδιάμεσες μορφές αντίστασης που πολλές φορές παραμένουν άγνωστες, γιατί τόσο οι αρχές που προϋπήρχαν, όσο και οι αποικιακές αρχές, δεν τις κατέγραφαν και οι κοινωνικοί επιστήμονες τις θεωρούσαν ως άμυνα των αγροτών παρά ως αντίσταση (ό.π., 127–134).

συγγραφέων για τον πριμιτιβισμό (primitivism) και τη μυθική δομή, γεγονός που συμπίπτει με τη στροφή των εθνικιστών στο παρελθόν και στις πολιτιστικές τους ρίζες (Boehmer, 1995:99–101).⁶

Ο εθνικισμός συνδέθηκε με την ιδέα του έθνους το οποίο κατά τον Benedict Andersons αποτελεί μια “φαντασιακή κοινότητα” (“an imagined Community”), αφού οι άνθρωποι που το αποτελούν — παρόλο που μπορεί να μην έχουν συναντηθεί ποτέ τους, ούτε να έχουν κοινά ενδιαφέροντα ή αντιλήψεις —, έχουν κοινούς δεσμούς, έχουν την αίσθηση του “συνανήκειν”. Φαντάζονται ότι αποτελούν “μια πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη” (Άντερσον, 1997:26). Οι δεσμοί αυτοί δημιουργήθηκαν ακόμη και σε περιπτώσεις που δεν υπάρχει κοινή γλώσσα και είναι τόσο δυνατοί που εξασφαλίζουν τη συνοχή του έθνους. Η έννοια του έθνους παρέχει στα άτομα “μια βαθιά οριζόντια συντροφική σχέση”· ένα αίσθημα της αδελφότητας που οδηγεί εκατομμύρια ανθρώπους να είναι πρόθυμοι να δίνουν τη ζωή τους για “τόσο περιορισμένες φαντασιώσεις” (Άντερσον, 1997:28). Όλοι οι αντιαποικιοκρατικοί αγώνες διεξάγονται εν ονόματι του έθνους.

Τόσο η αντίληψη του έθνους, όσο και ο εθνικισμός και κατά συνέπεια οι ιδέες των απελευθερωτικών κινήσεων, πιστεύεται ότι προήλθαν από την Ευρώπη. Η θέση αυτή αμφισβητείται σήμερα από πολλούς οι οποίοι πιστεύουν ότι δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στην πραγματικότητα. Ερμηνεύουν τον εθνικισμό ως είναι ένα κράμα δανεισμών όχι μόνο από τη Δύση (την αποικιοκρατική δύναμη) αλλά και από τη διαφορετικότητα της τοπικής αποικιοκρατούμενης πραγματικότητας.⁷ Ο Partha Chatterjee, για παράδειγμα, απομακρύνεται από τη θέση του Anderson, αντιπροτείνοντας τη θέση ότι ο εθνικισμός προήλθε από μια διαδικασία ανταλλαγής ιδεολογικών και πολιτικών στοιχείων και στη συνέχεια έγινε το φίλτρο μέσα από το οποίο “φιλτραρίστηκαν οι δυτικές ιδέες”. Κάνει δε ένα διαχωρισμό του εθνικισμού σε πολιτικό και πολιτιστικό εθνικισμό. Ο πρώτος είναι αυτός που υποκινεί σε αγώνα εναντίον της αποικιοκρατικής δύναμης, ενώ ο δεύτερος είναι εκείνος που δίνει τη δυνατότητα στον αποικιοκρατούμενο να διαμορφώσει μια πολιτιστική ταυτότητα που προβάλλει τη διαφορετικότητα και την αυτονομία του. Ο πρώτος βασίζεται στην υλική πραγματικότητα (οικονομία, επιστήμη, τεχνολογία), ενώ ο δεύτερος στην πνευματική (θρησκεία, έθιμα, οικογένεια). Τελικά όσο περισσότερο οι αποικιοκρατούμενοι μιμούνται τη Δύση, τόσο περισσότερο νοιώθουν την ανάγκη να προστατεύσουν τον πολιτιστικό εθνικισμό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο πολιτισμός τους έμεινε ανεπηρέαστος ή στατικός. Αντίθετα, ο εθνικισμός εντείνει την προσπάθεια της δημιουργίας μιας κουλτούρας που να είναι μεν μοντέρνα

⁶ Η Ε. Boehmer επισημαίνει επίσης ότι η αλληλεπίδρασή τους φαίνεται και στο ότι οι μεν Ευρωπαίοι αρχίζουν να αναγνωρίζουν και τον “Άλλο” στο έργο τους, οι δε αποικιοκρατούμενοι οικειοποιούνται ευρωπαϊκά λογοτεχνικά είδη και συμβολισμούς για να εκφράσουν την πολιτιστική τους ταυτότητα (1995:102).

⁷ Για την αναφορά στη γνώμη αυτή που διατυπώθηκε από τον Partha Chatterjee, βλέπε Loomba (1998:189).

αλλά ταυτόχρονα να μην είναι δυτική. Καταλήγει ότι τελικά το έθνος κυριαρχεί ακόμη και όταν μια χώρα είναι αποικιοκρατούμενη. Επομένως ο εθνικισμός — ο οποίος γίνεται η κινητήρια αντιαποικιοκρατική δύναμη — δεν είναι μια μίμηση των δυτικών ιδεών αλλά και η δύναμη που ορίζει τη διαφορά από τη Δύση (Loomba, 1998:190–191). Εδώ βρίσκουμε και τη δύναμη της γλώσσας και κατ' επέκταση της λογοτεχνίας (και κάθε πνευματικού πολιτιστικού δημιουργήματος) γιατί λειτουργούν με δύο τρόπους (όπως υποστήριξε και ο Partha Chatterjee): πρώτον γίνονται τα μέσα που προβάλλουν την πολιτιστική ταυτότητα, προστατεύοντας την ιδιαιτερότητα (διατηρούν π.χ., την ελληνικότητα, ινδικότητα) και δεύτερον αμφισβητούν τη νομιμότητα της αποικιοκρατίας, γινόμενα το μέσο της υποκίνησης του αντιαποικιοκρατικού αγώνα, αποκτώντας έτσι πολιτική σημασία. Ο Fredric Jameson μάλιστα προτείνει ότι η πολιτική προσέγγιση και ερμηνεία των λογοτεχνικών κειμένων πρέπει να έχει την προτεραιότητα σε σύγκριση με οποιοσδήποτε άλλες σύγχρονες προσεγγίσεις. Θεωρεί ότι η λογοτεχνία είναι μια “κοινωνικά συμβολική πράξη” (Jameson, 2001:33). Η σημασία της λογοτεχνίας για την εξέταση πολιτικών και πολιτιστικών φαινομένων κερδίζει διαρκώς έδαφος.⁸

Η στάση απέναντι στον αποικιοκράτη και την κουλτούρα του δεν είναι πάντοτε ενιαία και ομοιόμορφη. Υπάρχει π.χ. η στάση της απόλυτης απόρριψης (στάση που υιοθέτησε π.χ., ο προικισμένος Ινδός ηγέτης Gandhi) και η στάση της μερικής αποδοχής (που υιοθέτησε ο επίσης Ινδός ηγέτης Nehru). Η απόρριψη της πρώτης τάσης πηγάζει από την πεποίθηση ότι ο δυτικός πολιτισμός είναι ματεριαλιστικός και άρα είναι καλύτερη η ντόπια δική τους κουλτούρα επειδή είναι περισσότερο πνευματική. Η δεύτερη στάση ζητά την επιστροφή στο παρελθόν — λόγω παροντικής ανάγκης — με σκοπό όχι να αναβιώσει το παρελθόν αλλά να διαμορφωθεί ξανά (Loomba, 1998:195). Στη δεύτερη περίπτωση χρειάζεται η εθνική μνήμη για να κινήσει τη διαδικασία ώστε να επιτευχθεί η πολιτιστική αναγνώριση και πολιτική ανεξαρτησία από την αποικιοκρατική κυριαρχία. Αυτή η προσπάθεια διαρκεί και πολύ μετά την επίτευξη της ανεξαρτησίας, γιατί η ανεξαρτησία ποτέ δεν είναι απόλυτη.

Πώς όμως επαναδομείται το παρελθόν και μάλιστα αυτό που έχει σχέση με μια βίαιη σύγκρουση; Όπως υποστηρίζει και ο μυθιστοριογράφος George Lamming: “η εμπειρία της αποικιοκρατίας είναι μια ζωντανή εμπειρία στη συνείδηση των ανθρώπων που την έζησαν. Είναι μια συνεχιζόμενη ψυχική εμπειρία που πρέπει να αντιμετωπιστεί και να συνεχίζει να αντιμετωπίζεται ακόμη και μετά το ‘τέλος’ της αποικιοκρατίας”.⁹ Τα άτομα συντηρούν τις μνήμες από το παρελθόν

⁸ Βλέπε λεπτομέρειες στο κεφάλαιο “Postcolonial Literatures” της Leela Gandhi (1998:141–166).

⁹ “The colonial experience is a *live* experience in the *consciousness* of these people. The experience is a continuing *psychic* experience that has to be dealt with and will have to be dealt with long after the actual colonial situation ‘ends’.” (Η υπογράμμιση δική του.) Το παράθεμα από Loomba (1998: 185).

αλλά τις αναπαράγουν κάτω από την επήρεια του παρόντος και ανάλογα με την ατομική τους παροντική δράση.¹⁰ Πιο σημαντικά όμως, οι ατομικές μνήμες λειτουργούν μέσα σε ένα συλλογικό πλαίσιο. Επομένως το παρελθόν δεν μπορεί να αναπαραχθεί ακριβώς όπως ήταν. Αυτό όμως δε μειώνει τη σημασία της ιστορικής μνήμης γιατί μέσα από αυτή διαιωνίζεται η εθνική και πολιτιστική ταυτότητα (Halbwachs, 1992:47). Η επαναδόμηση του παρελθόντος γίνεται επιλεκτικά μέσα από ένα κράμα ιστοριών. Η επιλογή τόσο στιγμών θριάμβου/επιτυχίας όσο και στιγμών οδύνης είναι απαραίτητη. Σε αυτή την προσπάθεια οι συγγραφείς παρουσιάζουν μια διπλή διαδικασία απόκλισης και σύγκλισης: Δηλ. από τη μια απομακρύνονται από τους αποικιοκρατικούς ορισμούς, υπερβαίνοντας τα όρια του αποικιοκρατικού λόγου, και από την άλλη τους προσεγγίζουν, δανειζόμενοι ορισμούς, ιδεολογικές, γλωσσικές, κειμενικές και άλλες μορφές (Boehmer, 1995: 106) με σκοπό να την υπονομεύσουν, χρησιμοποιώντας τα δικά της όπλα. Αυτή τη διαδικασία θα δούμε και μέσα από τα έργα που θα εξεταστούν στη συνέχεια.

Η αμφισβήτηση της αποικιοκρατίας σε κυπριακά πεζογραφήματα

Η αντίσταση και ο απελευθερωτικός αγώνας των Κυπρίων εναντίον των Άγγλων (1955–1959) απετέλεσε θέμα αρκετών λογοτεχνικών έργων. Τα έργα που γράφθηκαν όμως κατά τη διάρκεια του αγώνα ή αμέσως μετά την ανεξαρτησία είναι πολύ λιγότερα αριθμητικά σε σύγκριση με τα έργα που γράφθηκαν πρόσφατα και τα οποία έχουν είτε ως κύριο είτε ως ένα από τα κεντρικά θέματα τον αγώνα αυτό. Στην πρώτη ομάδα ο αγώνας είναι μια βιωμένη μαρτυρία που εκφράζεται άμεσα (ή πολύ κοντά) με τα γεγονότα, ενώ στη δεύτερη ομάδα τα γεγονότα ανακαλούνται στη μνήμη από κάποια χρονική απόσταση. Η αύξηση της έκδοσης έργων που ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία επιβεβαιώνει την άποψη του E. Said ότι οι επικλήσεις του παρελθόντος αποτελούν μια από τις συνηθέστερες μεθόδους ερμηνείας του παρόντος, κυρίως όταν παρελθόν και παρόν “αλληλοδιαποτίζονται, αλληλοεξυπακούονται και συνυπάρχουν” (1996:29–30). Η επιστροφή στο παρελθόν και μάλιστα στην αποικιοκρατική σκηνή είναι μια διαδικασία κατανόησης του τραυματικού παρόντος (Bhabha, 1994:63). Επιβεβαιώνεται ακόμη η άποψη του Lammings (που αναφέραμε πιο πάνω) ότι η εμπειρία της αποικιοκρατίας είναι μια ζωντανή εμπειρία στη συνείδηση και στην ψυχή των ανθρώπων που την έζησαν. Αυτές οι γνώμες ισχύουν απόλυτα στην περίπτωση της Κύπρου γιατί η “ανεξαρτησία” ήταν σχετική και ό,τι ακολούθησε ήταν το ίδιο τραυματικό με το παρελθόν. Στην εργασία αυτή θα εξετάσουμε δύο πεζογραφήματα τα οποία επικεντρώνονται στον ένοπλο αγώνα κατά των Άγγλων και στην καταγραφή της “κουλτούρας του

¹⁰ Οι νέοι π.χ. κρατούν από το παρελθόν ό,τι σχετίζεται με την παροντική τους δράση, ενώ οι μεγαλύτεροι σε ηλικία — των οποίων η δράση είναι πολύ περιορισμένη ή ανύπαρκτη στο παρόν —, γυρίζουν στο παρελθόν κρατώντας το σχεδόν αναλλοίωτο (Halbwachs, 1992:47).

τρόμου — στο διάστημα θανάτου”.¹¹ Μέσα από την εξέταση αυτή θα συσχετιστεί η κυπριακή εμπειρία με το γενικό πλαίσιο της αμφισβήτησης της αποικιοκρατίας, όπως το είδαμε πιο πάνω. Τα δύο λογοτεχνικά κείμενα που έχουν επιλεγεί είναι το αφήγημα του Σοφοκλή Λαζάρου *Οδός Ελευθερίας-Στάση Θανάτου* (Καστανιώτη, 1997²) και το μυθιστόρημα του Κώστα Γιωργαλλίδη *Ο Αδερφός μου ο Προδότης* (Καλέντης, 2003). Το πρώτο είναι μια βιωμένη μαρτυρία — η αφήγηση της οποίας γίνεται αμέσως μετά τα γεγονότα — και επομένως η ιστορική μνήμη είναι πρόσφατη, ενώ το δεύτερο παρουσιάζει μυθοποιημένες εμπειρίες από μεγαλύτερη χρονική απόσταση. Η προσέγγιση των συγκεκριμένων έργων στο θέμα της αποικιοκρατίας και της αμφισβήτησής της συνάδει με τις προσεγγίσεις άλλων Κυπρίων λογοτεχνών και μπορούν να θεωρηθούν ως συνέχεια της άμεσης ή έμμεσης απάντησης που έδωσαν προγενέστερα έργα στις αποικιοκρατικές θέσεις (με κύριο εκφραστή των αποικιοκρατικών θέσεων το Lawrence Durrell στο *Bitter Lemons*), όπως π.χ., η νουβέλα *Κλειστές Πόρτες* του Κώστα Μόντη, το πεζογράφημα *Στα Συρματοπλέγματα της Σκλαβιάς* του Πολύβιου Νικολάου,¹² κ.ά.

Στο πεζογράφημα του Σοφοκλή Λαζάρου *Οδός Ελευθερίας-Στάση Θανάτου* (Καστανιώτη, 1997²)¹³ γίνεται φανερός ο τρόπος αντιμετώπισης της αποικιοκρατίας όχι μόνο από τον τίτλο αλλά και από την αφιέρωση, που είναι: “Σ’ αυτούς που βασανίστηκαν και κράτησαν ως το τέλος. Μια μαρτυρία πόσο υπέφερε ο κόσμος του νησιού και συνάμα μια διαμαρτυρία”. Ο συγγραφέας συμπεριλαμβάνει ένα πρόλογο στον οποίο τονίζει ότι το έργο του είναι ένα ντοκουμέντο γιατί, αφενός μεν βασίζεται σε βιωμένες προσωπικές εμπειρίες (όταν συνελήφθη και βασανίστηκε από τους Άγγλους ανακριτές και Τούρκους επικουρικούς το Σεπτέμβριο του 1958), αφετέρου δε γιατί αποτελείται από “μια σύνθεση αληθινών, ματωμένων γεγονότων” (1997:9). Εκφράζει την πεποίθηση ότι για να γραφτεί η ιστορία ενός τόπου χρειάζεται αυτός που τη γράφει να είναι ένας από τους πρωταγωνιστές της: κάποιος που τη βίωσε:

¹¹ Η έκφραση είναι δανεισμένη από τον τίτλο σχετικής μελέτης του Michael Taussig (1992:135-165). Είναι αξιοπρόσεκτο ότι παρόμοιο τίτλο έδωσε στο υπό εξέταση μυθιστόρημά του ο Σοφοκλής Λαζάρου, γεγονός που φέρνει κοντά δύο διαφορετικά παραδείγματα αποικιοκρατικής εμπειρίας και αντίστασης σ’ αυτή.

¹² Ανάλυση των έργων αυτών και άλλων παρεμφερών κάναμε σε προηγούμενες ανακοινώσεις σε Συνέδρια οι οποίες δημοσιεύτηκαν ή έχουν υποβληθεί για δημοσίευση. Π.χ., εξετάστηκαν κατ’ αντιπαράθεση τα έργα *Bitter Lemons* του L. Durrell και *Κλειστές Πόρτες* του Κ. Μόντη. Σε άλλη ανακοίνωση εξετάστηκε συγκριτικά η ανατροπή της αποικιοκρατικής σκέψης μέσα από τα έργα *Κλειστές Πόρτες* του Κ. Μόντη, *Ο Καπετάν Γιαννάκης* του Ξάνθου Λυσιώτη, *Στα Συρματοπλέγματα της Σκλαβιάς* του Πολύβιου Νικολάου (Ζήτα, Σίγμα, Ρω) και *Αριθμός αντί Άνθρωπος* του Γιάννη Σταυρινού Οικονομίδη. (Βλέπε λεπτομερή στοιχεία στη βιβλιογραφία.) Θα πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι τα έργα των Durrell και Πολύβιου Νικολάου γράφτηκαν την ίδια χρονική περίοδο και απηχούν τις θέσεις και των δύο πλευρών (αποικιοκρατών και αποικιοκρατούμενων) όπως ήταν διαδεδομένες τότε.

¹³ Το κείμενο στην πρώτη του μορφή γράφτηκε το καλοκαίρι του 1960. Ξαναδουλεύτηκε πριν την έκδοσή του το 1969. Ο συγγραφέας παραδέχεται ότι η μικρή χρονική απόσταση γραφής του βιβλίου και των γεγονότων του περιεχομένου, καθώς επίσης και η ωμότητα που τα χαρακτήριζε, βάρυναν το έργο λογοτεχνικά, γι’ αυτό το ξαναδούλεψε στη δεύτερη έκδοση.

Η Ιστορία θα 'ρθει αργά όταν πει να καταπιαστεί μαζί τους. Καμιά φορά δεν τα ανιστορεί όπως πρέπει. Ν' ανιστορήσεις τέτοια πράγματα χρειάζεσαι αυθεντικές εμπειρίες, να 'χεις περάσει από βασανιστήρια και κελιά. Τι μπορεί να γράψει ένας ξεπουλιασμένος του σπουδαστήριου; Τι μπορεί να ξέρει απ' αυτά τα πράγματα που αρρωσταίνουν τη φαντασία και δημιουργούν νυχτερινούς εφιάλτες; Κι ύστερα ποιος λέει πως θα ενδιαφερθεί η Ιστορία; [...] Μπορεί, όταν θα γαλήνευε ο τόπος, να 'ρχόταν καμιά Αρχή και να 'λεγε πως στ' αλήθεια γίνηκαν εδώ πράματα φρικτά, εδώ γράφτηκε η Ιστορία του νησιού με τα μαρτύρια και τον πόνο. Γι' αυτό πρέπει να γίνει μουσείο ή να 'βαζαν στο μουσείο ένα κελί. Μπορεί όμως να μην το 'καναν, γιατί αυτοί που θα 'πιαναν τις Αρχές δε θα 'χαν περάσει από δω, μπορεί αυτά τα κελιά να μην υπήρχαν (Λαζάρου, 1997:83).

Παρόλο που η οπτική γωνία του θέματος είναι υποκειμενική, επιλέγεται η τρίτο-πρόσωπη αφήγηση για να μετριάσει η υποκειμενικότητα και να προσδοθεί στο κείμενο μια αποστασιοποίηση και αντικειμενικότητα. Αυτή η επιλογή δίνει επίσης στο συγγραφέα τη δυνατότητα να ασχοληθεί αναλυτικά με το θέμα του θανάτου. Γίνεται δηλ. μια προσπάθεια προσέγγισης του θέματος της αποικιοκρατίας από μια εσωτερική, ψυχολογική σκοπιά περισσότερο παρά από την εξωτερική, ιστορικοπολιτική. Ολόκληρο το αφήγημα είναι ένας εσωτερικός μονόλογος, μια συνειδησιακή ροή, που διαρκεί βασικά μια νύχτα. Η έμφαση δίνεται στα συναισθήματα, στις σκέψεις και τις εσωτερικές συγκρούσεις του πρωταγωνιστή μετά τα βασανιστήρια στα οποία υποβλήθηκε στο ανακριτήριο και τα οποία του συνέτριψαν το σώμα αλλά όχι την ψυχή.

Από την αρχή του πεζογραφήματος η αίσθηση του κινδύνου είναι διάχυτη παντού. Οι κάτοικοι βρίσκονται σε μια κατάσταση πολιορκίας με τα στρατιωτικά καμιόνια και τους ένοπλους στρατιώτες να εισβάλλουν στα σπίτια, να κάνουν συλλήψεις, να επιβάλλουν κατ' οίκον περιορισμούς ("curfew") εξ αιτίας της δράσης της ΕΟΚΑ. Τόσο ο λαός ως σύνολο, όσο και το άτομο χάνουν την ατομική αξιοπρέπεια και ασφάλεια, αφού το ίδιο τους το σπίτι ακυρώνεται ως χώρος καταφυγής και θεωρούνται από το κράτος ως εχθροί. Η κατάσταση αυτή προσεγγίζεται από την ηθική, ψυχολογική της διάσταση και συνδέεται με την έννοια της εθνικής αξιοπρέπειας.

Ταράχτηκε, ένωσε μέσα του ντροπή και θυμό. Μπροστά στα μάτια του ρεζιλευόταν ο λαός του, έτρεχε λαφιασμένος ο λαός του, ο λαός του έτρεχε λαφιασμένος, ο φτωχός λαός εύκολα φοβάται, τον έμαθαν να φοβάται, να φοβάται. Τώρα ήταν κάτι παραπάνω, ήταν ο θάνατος. Ήξεραν πως οι Εγγλέζοι σκοτώνουν, ήξεραν πως πίσω τους ήταν ο θάνατος κι έτρεχαν να σωθούν. Παίρνω απάνω μου είπε το ξέπλυμα τούτου του λεκέ. Εγώ είμαι ο λαός μου και η πατρίδα μου (Λαζάρου, 1997:140).

Ο αφηγητής παρακολουθεί από κοντά την τύχη του πρωταγωνιστή, Ορέστη,¹⁴ σε όλα τα στάδια της περιπέτειάς του: τη σύλληψή του, τη μεταφορά του από τους στρατιώτες στους ανακριτές, τη συστηματική ανάκριση και κακοποίησή του από τους ειδικούς ανακριτές του Ειδικού Κλάδου (Special Branch), το θάνατό του.

¹⁴ Ο πρωταγωνιστής ήταν "τομεάρχης της Σολιάς και τώρα στέλεχος της ΕΟΚΑ στην Πάφο", όπου δρούσε με άλλο ψευδώνυμο· το ψευδώνυμο "Μίλτος" (Λαζάρου, 1997:25, 49).

Όλο το έργο είναι μια προβολή των βασανιστηρίων στα οποία υποβλήθηκε ο πρωταγωνιστής του έργου και μια εξωτερίκευση των ψυχικών και πνευματικών του καταστάσεων κάτω από την επήρεια αυτών των βασανιστηρίων, μέσα σ' ένα χώρο θανάτου που είναι το κελί. Τα (συν)αισθήματα του πόνου και του φόβου έρχονται σε σύγκρουση με τη λογική και το σκοπό του αγώνα. Η κατάσταση του απόλυτου φόβου οδηγεί στην απόλυτη μοναξιά, αφού ο βασανιζόμενος πρέπει να τα αντιμετωπίσει όλα μόνος του μέσα στα κελιά των βασανιστηρίων.¹⁵ Οι αναμνήσεις του πρωταγωνιστή ζωντανεύουν στιγμές από το παρελθόν του και μάλιστα αναμνήσεις του έρωτα και της αγάπης διακόπτουν την ωμότητα των βασανιστηρίων και τους αόρητους πόνους, με αποτέλεσμα να δρουν ως μέσο αντοχής (Λαζάρου, 1997:93–94). Το άτομο καταφέρνει να αποκτήσει μια ηθική, εσωτερική ελευθερία παρά τη σωματική βία που υφίσταται. Η διαδικασία μέχρι την απόκτηση της ηθικής ελευθερίας είναι επώδυνη, γιατί ο Άνθρωπος γεννημένος ελεύθερος παλεύει με την “Ανάγκη” και το δικαίωμα της επιλογής. Την επιλογή του την κάνει συνειδητά, γνωρίζοντας ότι τον οδηγεί σε αδιέξοδο. Το αδιέξοδο και η σύγκρουση με τον εαυτό του το κάνουν ένα πρόσωπο τραγικό, όμοιο με την Αντιγόνη του Σοφοκλή (Λαζάρου, 1997:90–91). Ο συγγραφέας στο θέμα αυτό μας δίνει δύο αντιθετικές στάσεις. Η μια είναι η στάση του πρωταγωνιστή, ο οποίος επιλέγει συνειδητά να μην ομολογήσει στους ανακριτές και βασανιστές του όσα ξέρει, για να μη βάλει σε κίνδυνο τον αγώνα της ΕΟΚΑ. Από φόβο μάλιστα μήπως δεν αντέξει προκαλεί ο ίδιος το θάνατό του. Η δεύτερη είναι η στάση του ανώνυμου φυλακισμένου στο διπλανό κελί, ο οποίος (νεαρό παιδί) δεν άντεξε τα βασανιστήρια και ομολόγησε όσα ήξερε. Βασανίζεται από τύψεις για την αδυναμία του και από τη γνώση ότι προκάλεσε κακό έστω και παρά τη θέλησή του. Μια τρίτη μορφή προδοσίας απορρίπτεται χωρίς μεγάλη σκέψη. Είναι η προδοσία που γίνεται από αντάρτες για να αποφύγουν την τιμωρία μετά από λάθη που έκαναν λόγω αδυναμίας του χαρακτήρα τους.¹⁶ Το αποτέλεσμα όμως της προδοσίας για την ΕΟΚΑ είναι το ίδιο. Ο Λαζάρου μας δημιουργεί το δίλημμα αν υπάρχουν ελαφρυντικά για διαφορετικές μορφές προδοσίας.

¹⁵ “Γιατί τούτος ο φόβος; αναρωτήθηκε. Κι όμως το ξέρει, θα τον ξαναπιάνει τούτος ο φόβος. Ο φόβος όλη νύχτα ανέτρεπε τη λογική του. Ο φόβος ανέτρεπε κάθε λογική, σκεφτόταν. Γιατί η ζωή κάθεται σ' ένα διαρκή υποσυνείδητο φόβο. Η ζωή είναι ένας φόβος. Ο άνθρωπος γεννιέται με την κραυγή του φόβου και πεθαίνει με το ρόγχο του φόβου [...]. Γιατί τόσος φόβος μέσα σε τόσο πόνο, Θε μου; Και ξαφνικά ένωσε μόνος, κατάμονος. Μέσα στο κελί και στο σκοτάδι του και κάτω από τις απειλές των φωνών ένωθε ξένος. Χειρότερα' ένωθε ένας εξόριστος' χωρίς βεβαιότητα και ασφάλεια” (Λαζάρου, 1997:100–101).

¹⁶ Ο συγγραφέας παρουσιάζει την περίπτωση ενός αντάρτη που δημιούργησε ερωτικές σχέσεις με μια γυναίκα σε σπίτι που φιλοξενούσε και προστάτευε αντάρτες. Αυτό αποτελούσε παραβίαση των εντολών, γιατί δημιουργούσε κακή φήμη με κίνδυνο οι οικογένειες να σταματούσαν τη φιλοξενία και κάλυψη των ανταρτών. Η εντολή ήταν να εκτελούνται οι παραβάτες. Ο αντάρτης για να αποφύγει την τιμωρία πρόδωσε τους πρώην συναγωνιστές του (Λαζάρου, 1997:53–54). Ο Λαζάρου δεν μας δίνει την πιο καταδικαστέα μορφή προδοσίας, όπως είναι το παράδειγμα της προδοσίας του Αργύρη στο μυθιστόρημα του Γιωργαλλίδη που θα δούμε πιο κάτω. Ο Αργύρης έγινε συνεργάτης των Άγγλων και πρόδινε συστηματικά με σκοπό το προσωπικό κέρδος και όφελος.

Εκτός από τον άνθρωπο, το κελί ως χώρος θανάτου, αποκτά καινούρια έννοια. Γίνεται ο μάρτυρας της ιστορίας του Αγώνα. Από τη μια είναι ο χώρος απομόνωσης, σιωπής και αποκλεισμού από τον έξω κόσμο και από την άλλη είναι ο χώρος που θα αποτυπώσει και θα μαρτυρήσει προς τα έξω (με τα μικρά σημάδια που άφησαν οι κρατούμενοι) τι έγινε. Ο χώρος αυτός του θανάτου και το χρονικό διάστημα που ζει/υπάρχει σ' αυτό ο κρατούμενος, γίνεται ο κατ' εξοχήν ο χώρος της μεταμόρφωσης και της νέας ζωής (Taussig, 1992:136). Ο κρατούμενος είναι σε μια κατάσταση ύπαρξης και ανυπαρξίας, μεταξύ του συνειδητού και του ασυνειδητού, στο βάθος του θανάτου και στο ύψος του ιδανικού. Βρισκόμενος σε μια κατάσταση λιποθυμίας, λόγω της σωματικής κακοποίησης στην οποία υποβλήθηκε, σε στιγμές που συνέρχεται, αφήνει τη συνείδησή του να λειτουργεί και να εξωτερικεύει την ιδεολογία του αγώνα. Σε καμιά φάση του μαρτυρίου του μέσα στα ανακριτήρια και το κελί δεν αμφισβητεί τον Αγώνα και τον σκοπό του, ούτε την τακτική που ακολουθείται για την επίτευξη του σκοπού αυτού. Αντίθετα, μέσα από τη λειτουργία της μνήμης φέρνει τα πάντα στο μυαλό του και καταλήγει να εξιδανικεύει ακόμη περισσότερο τόσο τους αγωνιστές — που είναι όλοι πολύ νέοι ακόμη και παιδιά — όσο και τον Αγώνα τον ίδιο. Δικαιολογεί τη στάση αυτή ως αποτέλεσμα της παιδείας που αποκτούσαν στα σχολεία, της ιστορικής τους μνήμης, της μεγάλης αγάπης για την πατρίδα τους, καθώς επίσης και της αίσθησης του χρέους για την ελευθερία της ανθρωπότητας.¹⁷ Γι' αυτούς τους λόγους το άτομο, υπερβαίνοντας το φόβο του θανάτου, το σωματικό πόνο και τον εγκλεισμό του στον ασφυκτικό χώρο του κελιού, αποκτά μια εσωτερική και ηθική ελευθερία. Η όλη διαδικασία ήταν συνέπεια της σχέσης του ατόμου με τον "Άλλο".

Στη δεδομένη ιστορική στιγμή τον "Άλλο" αποτελούν οι εχθροί του έθνους, οι Άγγλοι και οι συνεργάτες τους Τούρκοι. Οι Άγγλοι είναι οι μισητοί εχθροί (κυρίως στρατιώτες, ανακριτές, βασανιστές)· είναι ο κατακτητής εναντίον του οποίου αγωνίζονται από χρέος προς την πατρίδα. Δεν υπάρχουν ενδιάμεσες καταστάσεις ή σχέσεις όσον αφορά τους Άγγλους. Αντίθετα η σχέση με τους Τούρκους είναι περισσότερο πολύπλοκη και σε πολλές περιπτώσεις έχει αντιστραφεί. Τώρα οι Τούρκοι επικουρικοί γίνονται ένα με τους Άγγλους αποικιοκράτες ή ακόμη και οι εκτελεστές των καταπιεστικών μέτρων που εκείνοι επιβάλλουν (Λαζάρου, 1993: 16, 22). Η αντιστροφή της θέσης των Τούρκων γίνεται φανερή στο πρόσωπο του Αχμέτη και του Αλή, που ενώ σ' όλη τους τη ζωή δούλευαν για τους Έλληνες τώρα δουλεύουν για τους Άγγλους ως εχθροί των Ελλήνων (Λαζάρου, 1997:23–24, 47). Το ίδιο γίνεται με πολλούς άλλους Τούρκους που υπηρετούν ως επικουρικοί αστυνομικοί, ως δεσμοφύλακες στα κρατητήρια και τις φυλακές ή ακόμη και ως βασανιστές. Ο αφηγητής αναλύει το ρόλο των Τούρκων επικουρικών καθώς επίσης και τον τρόπο που χρησιμοποιήθηκαν από τους Άγγλους, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα το διακοινοτικό διχασμό και σύγκρουση (Λαζάρου, 1997:41). Εξαίρεση στη

¹⁷ Οι αντιλήψεις αυτές εκφράζονται σ' όλο το έργο. Ρητά εκφράζονται στις σελίδες: 109, 125, 142, 152 (Λαζάρου, 1997).

γενικευμένη εικόνα των Τούρκων ως συνεργατών των αποικιοκρατών αποτελεί ο Ραματάν, ο οποίος εκδηλώνει κάποια αισθήματα φιλίας και ανθρωπιάς, καθώς επίσης ένα αίσθημα ενοχής για όσα γίνονταν σε βάρος των Ελλήνων (Λαζάρου, 1997:107–111). Το ίδιο ανθρώπινη είναι η αντίδραση και ενέργεια της Τουρκάλας της καντίνας, η οποία αγνοεί τον Άγγλο ανακριτή που περιμένει τον καφέ του για να δώσει — με κίνδυνο της δικής της σωματικής ακεραιότητας — λίγο νερό στο μισοπεθαμένο πρωταγωνιστή.

Παρόμοια προσέγγιση της αποικιοκρατίας γίνεται στο μυθιστόρημα του Κώστα Γιωργαλλίδη *Ο Αδερφός μου ο Προδότης* (Καλέντης, 2003). Ο αφηγητής μέσα από τη μνήμη γυρίζει στη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα της ΕΟΚΑ και συγκεκριμένα στη χρονιά του 1957. Η αφιέρωση του έργου υπαινίσσεται, αφενός μεν μια ρεαλιστική βάση, αφετέρου δε τη σύνδεση παρόντος παρελθόντος.¹⁸ Ο αγωνιστής Νικόλαος Πέτρου Γιάγκου της αφιέρωσης θυμίζει το μυθιστορηματικό χαρακτήρα και αγωνιστή της ΕΟΚΑ “Ορέστη” (και αλλού “Άτρωτο”) του οποίου η δράση και το μαρτυρικό τέλος προκαλούν την υπέρβασή του από τα πλαίσια του ρεαλιστικού και γήινου και την ανάληψή του στη σφαίρα του ηρωικού και ιδεατού. Παράλληλα η σύλληψη, ο βασανισμός και ο θάνατός του από τους Άγγλους και Τούρκους βασανιστές πυροδοτούν μια αλυσίδα γεγονότων που γίνονται αφορμή να αποκαλυφθούν πολλά για ανθρώπους που άμεσα ή έμμεσα συνδέονται με τη δράση της ΕΟΚΑ και το ρόλο τους στα γεγονότα της εποχής. Ο αγώνας προβάλλεται από μια εξωτερική προοπτική (σχέσεις με τον “Άλλο”: Άγγλους–Τούρκους) και από μια εσωτερική προοπτική (σχέσεις με το “Εμείς”: διαφορετικές στάσεις ανάμεσα στους Έλληνες). Έτσι ενώ στο έργο του Λαζάρου κυριαρχεί ο εσωτερικός μονόλογος και προβάλλεται η ηθική διάσταση του Αγώνα, σ’ αυτό το έργο υπάρχει εξωτερική πλοκή και πλήθος χαρακτήρων που αντιπροσωπεύουν διαφορετικές στάσεις κατά τη διάρκεια του αντιαποικιοκρατικού αγώνα και επομένως η έμφαση δίνεται στην ιστορικο-πολιτική του διάσταση.

Η εξωτερική διάσταση του Αγώνα, δηλ. οι σχέσεις με τον αποικιοκράτη “Άλλο”, τη δεδομένη ιστορική στιγμή της ένοπλης σύγκρουσης παρουσιάζονται γενικευμένα ως εχθρικές. Υπάρχουν Έλληνες που εξακολουθούν να εργάζονται στην αγγλική διοίκηση ως υπάλληλοι σε αποικιακά γραφεία (όπως ο αφηγητής και ο αδερφός του). Μερικοί έχουν καλές σχέσεις μαζί τους, γιατί έτσι εξασφαλίζουν μια καλή και μόνιμη κυβερνητική δουλειά,¹⁹ και άλλοι παραμένουν στη θέση τους,

¹⁸ Η αφιέρωση γίνεται: “Στο συναγωνιστή μου Νικόλαο Πέτρου Γιάγκου, ομαδάρχη της ΕΟΚΑ (1955–1959) και ήρωα της Ζώδιας, που βασανίστηκε και κράτησε ως το τέλος, αφήνοντας την τελευταία του πνοή στα χέρια των Άγγλων και Τούρκων βασανιστών του, και που η σορός του δε βρέθηκε ποτέ. Στον πατέρα μου Γιάννη, στη μάνα μου Ευρυδίκη και στο μεγάλο αδερφό μου Ανδρέα, που έφυγαν πικραμένοι και δεν τους επιτράπηκε να γυρίσουν — ούτε ακόμη και να ταφούν — στο Τουρκοκατεχόμενο χωριό τους” (Γιωργαλλίδη, 2003:8). Η αφιέρωση σε πρόσωπα της οικογένειάς του συνδέει παρελθόν και “τραυματικό παρόν”.

¹⁹ Ο αφηγητής παραδέχεται στο φίλο του Αλέκο: “[...] εγώ έχω καλή δουλειά στην κυβέρνηση κι είμαι ευχαριστημένος [...]. Και μάλιστα κυβερνητική και μόνιμη. Κι ο μισθός καλούτσικος και σίγουρος” (Γιωργαλλίδη, 2003:11).

γιατί έτσι πιστεύουν ότι μπορούν να δρουν ως μυστικοί πράκτορες, χρησιμοποιώντας αγγλικά έγγραφα που περιείχαν πληροφορίες για καταζητούμενους, για τις κινήσεις του αγγλικού στρατού και τις προγραμματιζόμενες επιχειρήσεις εναντίον της Οργάνωσης. Τις πληροφορίες αυτές τις μεταβιβάζουν στην ΕΟΚΑ (Γιωργαλλίδης, 2003:28). Το αξιοπρόσεκτο είναι ότι ο πολύς κόσμος βλέπει αυτούς που δουλεύουν στην αγγλική διοίκηση ως ανθρώπους που κάνουν μια δουλειά για επιβίωση και όχι ως συνεργάτες του εχθρού.²⁰ Στο επίπεδο των απλών ανθρώπων, της μεγάλης μάζας του λαού, υπάρχει πλήρης διάσταση και έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ Άγγλων και Ελλήνων. Η καθημερινή ζωή επί αποικιοκρατίας είναι δύσκολη: “Η βιοπάλη ήταν σκληρή. Το ψωμί κερδιζόταν με κόπο και μόχθο” (Γιωργαλλίδης, 2003:9, 25). Οι κοινωνικές υπηρεσίες και παροχές είναι ανύπαρκτες.²¹ Με την έναρξη του αντιαποικιοκρατικού αγώνα οι καταστάσεις γίνονται ακόμη πιο δύσκολες, τα μέτρα που τίθενται σε ισχύ σκληρά και τα “βασανιστήρια μεσαιωνικά”. Λόγω της σύγκρουσης ο λαός αντιμετωπίζεται από τους Άγγλους με καχυποψία και εχθρική διάθεση. Οι τεταμένες σχέσεις φαίνονται στα περιοριστικά μέτρα που επιβάλλουν, στην κατάργηση των δικαιωμάτων (ατομικών και κοινωνικών), την κατάργηση της πολιτικής ελευθερίας και την επιβολή ειδικών μέτρων για την πάταξη “της τρομοκρατίας” (κατ’ οίκον περιορισμοί, κατάργηση της ασυλίας της κατοικίας, έρευνες, συλλήψεις, βασανιστήρια και φυλακίσεις χωρίς δίκη, κ.ο.κ.). Οι Υπηρεσίες Special Branch και Intelligence Service που δημιουργήθηκαν ειδικά για την αντιμετώπιση της εξέγερσης, απέκτησαν ανώτατη εξουσία. Ενώ ο απλός κόσμος δεν είχε επαφή με τους Άγγλους μέχρι τότε, τώρα ένα ειδικό αγγλικό λεξιλόγιο καθιερώθηκε, μπαίνοντας σε καθημερινή χρήση. Ειρωνικά, τώρα έρχονται σε πιο στενή επαφή οι δύο ομάδες αλλά ως δυνάστες και καταπιεσμένοι που ξεσηκώνονται (βασανιστές και βασανιζόμενοι). Έτσι και οι μεν και οι δε ενδιαφέρονται να συγκεντρώσουν όσο περισσότερα στοιχεία μπορούν για τον αντίπαλό τους, χρησιμοποιώντας ακόμη και τη γλώσσα του εχθρού τους, με σκοπό να τον νικήσουν (Γιωργαλλίδης, 2003:40). Όπως σε πολλές άλλες χώρες (π.χ. στην Ινδία του Gandhi) έτσι και στην Κύπρο εκδηλώθηκαν διάφορες μορφές αντίστασης πριν από την ένοπλη σύγκρουση με πιο γενική την παθητική αντίσταση:

Ήταν στην έξαρσή της η παθητική αντίσταση, η καμπάνια της Οργάνωσης για μποϊκοτάρισμα των αγγλικών προϊόντων και η ενθάρρυνση και διάδοση των ντόπιων προϊόντων. Ιδιαίτερα των ρουχικών. Είχαν στηθεί ξανά οι αργαλειοί κι άρχισαν να ξαναυφαίνουν τα λινά και ιδιαίτερα την αλατζιά: εκείνο το χαρακτηριστικό ντόπιο ύφασμα, που παραδοσιακά αποτελούσε τη βασική ενδυμασία για όλες τις ηλικίες, για

²⁰ Λένε για το Νικόδημο, τον Αστυνομικό Διευθυντή της περιοχής: “[...] Τα όργανα του νόμου ήταν σεβαστά και είχαν υπόσταση. Τους υπολόγιζε ο κόσμος. Κι ας ήταν διορισμένοι από τους Εγγλέζους, από την αποικιακή κυβέρνηση. Ήταν όμως παιδιά από τα σπλάχνα του κόσμου, δε σήμαινε πως ήταν και οι ίδιοι Εγγλέζοι” (Γιωργαλλίδης, 2003:29).

²¹ Ο Νικόδημος ενώ βρίσκεται στην τρίτη γυμνασίου αναγκάζεται μετά τον ξαφνικό θάνατο του πατέρα του να διακόψει το σχολείο για να γίνει ο προστάτης της οικογένειας (Γιωργαλλίδης, ό.π.: 30–31).

γυναίκες και άντρες, για γέρους και παιδιά. [...] Οι Άγγλοι δεν επέτρεπαν την εισαγωγή άλλων εμπορευμάτων στην Κύπρο. Ήταν η Κύπρος μια σίγουρη κι εξασφαλισμένη αγορά γι' αυτούς. Αμπελοχώραφο δικό τους (Γιωργαλλίδης, 2003:19).²²

Μετά την παθητική αντίσταση (ή παράλληλα μ' αυτή) ακολουθεί η ένοπλη εξέγερση. Παρατηρείται δηλ. παρόμοια δράση όπως σε διάφορες άλλες αποικίες και κοινός τρόπος αντιμετώπισής τους από τη μητρόπολη. Ο συγγραφέας παραλληλίζει π.χ. τον αγώνα των ανταρτών της Κένυας με τον αγώνα των Κυπρίων και χαρακτηρίζει τους αντάρτες των δύο χωρών ως “παράτολμους επαναστάτες”. Το Λονδίνο στέλνει τον “περιβόητο βασανιστή” Λύντον και στις δύο χώρες για την αντιμετώπιση και καταστολή της εξέγερσης (Γιωργαλλίδης, 2003:35). Για τους Άγγλους οι αγώνες αυτοί ήταν “τρομοκρατία” και οι αντάρτες “τρομοκράτες”, “φανατικοί” και “αναρχικοί”.²³ Ακόμη πιο σκληρά μέτρα και βασανιστήρια εφαρμόσαν στην Αίγυπτο, όπου — κατά το Σταύρο (ο οποίος δούλευε για τον αγγλικό στρατό στην Αίγυπτο) — στην προσπάθειά τους να κρατήσουν το Σουέζ, γίνονταν απάνθρωποι στους Αιγύπτιους επαναστάτες (Γιωργαλλίδης, 2003:99).

Ο συγγραφέας μέσα από το έργο του αντιστρέφει την έννοια της τρομοκρατίας, αποδίδοντάς την στους αποικιοκράτες. Οι Άγγλοι είναι ο εχθρός που παράνομα κατέχει μια ξένη χώρα. Χαρακτηρίζονται ως δυνάστες και κατακτητές που προκειμένου να διατηρήσουν την κυριαρχία τους χρησιμοποιούν τους Τούρκους, οι οποίοι συνεργάζονται μαζί τους με το ρόλο των επικουρικών αστυνομικών και των βασανιστών (όπως ο Φεχμής και ο Μουράτ από τη Λεύκα). Τους φανατίζουν ως εθνική ομάδα με αποτέλεσμα να μετατρέπονται σε ανεξέλεγκτο όχλο που καίει καταστήματα, καταστρέφει περιουσίες και σφάζει κόσμο.²⁴ Η καταπίεση των ίδιων των Άγγλων επεκτείνεται και στον απλό κόσμο ο οποίος δέχεται τα αντίποινά τους:

Ήταν την περίοδο που στο κέντρο της Λευκωσίας πύκνωσαν τα “κέρφιοι” — τα διατάγματα για κατ' οίκον περιορισμό. Ακριβώς μετά την εξορία του Μακαρίου στις Σεϋχέλλες· η Οργάνωση απάντησε με μπαράζ επιθέσεων, ενεδρών, εκρήξεων και εκτελέσεων.

Κάθε φορά που γινόταν κάτι πλήρωνε τα σπασμένα η Λευκωσία μέσα από τα τείχη. Εκεί που ήταν και το επίκεντρο της δράσης. Κέρφιοι, νυχτερινές επιδρομές σε ώρες ακατάλληλες και σε χρόνο ανύποπτο, ξυλοδαρμοί κι ανθρωπομαζώματα, ήταν οι πρόχειρες αντιδράσεις των Αποικιακών Αρχών (Γιωργαλλίδης, 2003:51).

Το αποκορύφωμα της αμφισβήτησης της αγγλικής πολιτιστικής ανωτερότητας επιτυγχάνεται με την παραστατική περιγραφή των βασανιστηρίων στα οποία

²² Ο συγγραφέας δίνει μεγάλη έμφαση στη μορφή αυτή της μαζικής αντίστασης (βλέπε σελ. 19 & 64). Η παθητική αντίσταση εφαρμόστηκε σε πολλές χώρες, όπως είδαμε και στην εισαγωγή.

²³ Οι χαρακτηρισμοί αυτοί επαναλαμβάνονται και τονίζονται σε όλο το μυθιστόρημα. Βλέπε ενδεικτικά στις σελίδες: 36, 37, 39, 42–44, 93, 100 (Γιωργαλλίδης, 2003).

²⁴ Για το ρόλο των Τούρκων και τις βιαιοπραγίες εναντίον των Ελλήνων, βλέπε π.χ. σελ. 23, 26, 62, 200–201 (ό.π.).

υποβάλλονται μέχρι θανάτου οι συλληφθέντες αγωνιστές, με την εφαρμογή του απαγχονισμού (όπως π.χ. του Παλληκαρίδη), με το κάψιμο των αγωνιστών που πολεμούν σε κρησφύγετα κ.ο.κ. Ο συγγραφέας υπαινίσσεται ότι οι Άγγλοι, χρησιμοποιώντας το στρατό και την αστυνομία ντύνουν με το μανδύα της νομιμότητας τη δική τους τρομοκρατία. Στην αγγλική προπαγάνδα αντιπροτείνει τη θέση ότι ο αγώνας των Ελληνοκυπρίων δεν ήταν μια τρομοκρατική δράση αλλά ένας απελευθερωτικός αγώνας· ότι υπηρέτούσαν ένα μεγάλο σκοπό και μια ιερή αποστολή για τη σωτηρία της πατρίδας τους από τον “ξένο δυνάστη”. Η στάση τους ήταν το αποτέλεσμα ηρωισμού που γι’ αυτούς ήταν βίωμα. Ήταν ακόμη αποτέλεσμα της ιστορικής τους παράδοσης.²⁵ Βλέπει το θέμα του ηρωισμού ως ένα θέμα συνυφασμένο με την ελληνική ιστορία. Η ίδια η Ελλάδα γίνεται ένα όραμα για το οποίο αγωνίζονται (Γιωργαλλίδης, 203:114, 197). Αντιστρέφει επίσης τον ισχυρισμό των Άγγλων ότι η εξέγερση ήταν το έργο μερικών φανατισμένων. Το γεγονός ότι οι Άγγλοι εφάρμοζαν τόσο καταπιεστικά μέσα εναντίον ολόκληρου του πληθυσμού αναιρεί τον ισχυρισμό τους αυτό. Ο συγγραφέας τονίζει ότι η ΕΟΚΑ είχε την καθολική υποστήριξη του λαού ανεξάρτητα από κοινωνική τάξη, φύλο, ηλικία.

Εκτός από την εξωτερική προοπτική ο Αγώνας προβάλλεται (όπως αναφέρθηκε πιο πάνω) και από μια εσωτερική διάσταση δηλ. σε σχέση με το “Εμείς”. Ο ίδιος ο τίτλος του μυθιστορήματος — έστω και αν ανατρέπεται στο τέλος — αφήνει να νοηθεί ότι ο Αγώνας δεν ήταν ενιαίος. Υπήρχαν και οι διαφωνούντες (κομμουνιστές) χωρίς όμως αυτό να σημαίνει προδοσία εναντίον του έθνους. Ο αφηγητής μάς εξηγεί ότι ο αδερφός του θεωρήθηκε από όλους ύποπτος ως προδότης, γιατί ήταν “πάντα αντίθετος” με την Οργάνωση και ότι “από τον καιρό που γύρισε από την Αγγλία, οι κινήσεις του ήταν όλες επιλήψιμες και παρεξηγήσιμες”. Εξηγεί:

Δεν έχανε την ευκαιρία να υποστηρίξει τις θέσεις των αριστερών. Μερικές φορές, μάλιστα, δε δίσταζε να συζητά στα καφενεία και να αμφισβητεί τον αγώνα. Να κρίνει τις ενέργειες της Οργάνωσης. Ιδιαίτερα εκείνες που είχαν να κάνουν με την τιμωρία μερικών στελεχών της αριστεράς. Μερικών μεμονωμένων μελών ή οπαδών που, στο φανατισμό τους απάνω, ξέφευγαν από τα πλαίσια της απλής πολιτικής διαφωνίας και δημιουργούσαν προσκόμματα στη δράση της Οργάνωσης.

Από την πρώτη μέρα που γύρισε στο χωριό δεν έχασε καιρό και δραστηριοποιήθηκε ξανά στις “Λαϊκές Οργανώσεις”. Βέβαια, τούτο είναι απόλυτο δικαίωμά του και δε θα τον πειράξει κανένας για τα φρονήματά του και για τις πολιτικές του πεποιθήσεις.

Εμείς κάνουμε αγώνα να διώξουμε τον ξένο κατακτητή από τον τόπο μας (Γιωργαλλίδης, 2003:22).

Είναι φανερό στο παράθεμα αυτό ότι το “Εμείς” διασπάται με ιδεολογικά κριτήρια. Στο “Εμείς” συμπεριλαμβάνονται οι “εθνικόφρονες”, οι αγωνιστές και οπαδοί της ΕΟΚΑ, ενώ “Άλλοι” τώρα γίνονται οι αριστεροί και όσοι αντιτίθενται είτε στην αντίσταση, είτε στον τρόπο δράσης που εφαρμοζόταν. Ο τομεάρχης του αφηγητή

²⁵ Ο ηρωισμός των πέντε αγωνιστών στον αχυρώνα αντιπαραβάλλεται με το Χάνι της Γραβιάς (Γιωργαλλίδης, 2003:111–114).

προσπαθεί να πείσει ότι τα μέλη της ΕΟΚΑ είναι οι αγωνιστές, οι προστάτες του έθνους και ότι δεν τους απασχολούν οι πολιτικές τοποθετήσεις των αντιφρονούντων, ενώ την ίδια στιγμή αυτοαναιρείται, αφού υποψιάζονται τον αδερφό του αφηγητή ως προδότη επειδή διαφωνούσε με την τακτική της ΕΟΚΑ. Με ένα ανάλογο τρόπο ο αφηγητής αναφέρεται στο φίλο του αδερφού του, τον Αντρέα, ο οποίος “ήταν αριστερός και δεν ήταν αναμιγμένος. Ήταν όμως καλός φίλος” (Πωργαλλίδης, 203:55). Το “όμως” που χρησιμοποιεί κάνει αυτόματα ένα διαχωρισμό. Γενικά υπάρχει μια καχυποψία για τους ανθρώπους που δεν είναι υπέρ της Οργάνωσης. Αφήνονται επίσης να νοηθούν κάποιες ακραίες καταστάσεις όταν υπεισέρχεται υπερβολικός “φανατισμός” που μπορεί να παρασύρει σε εκτελέσεις ανθρώπων τους οποίους θεωρούσαν προδότες (Πωργαλλίδης, 2003:84–85, 87). Η σκληρή αυτή στάση υιοθετείται και από τον ίδιο τον Αρχηγό που χαρακτηρίζεται “αμειλικτός, σκληρός, άτεγκτος” αφού “εκτελούσε με παραδειγματική τιμωρία τους προδότες” (ό.π.:24).

Το θέμα της προδοσίας προβάλλεται σε μεγάλο βαθμό. Ο συγγραφέας όμως διαχωρίζει την πραγματική προδοσία που γίνεται π.χ. από τον Αργύρη το Μαμωνίδη και την πλασματική προδοσία. Όταν δηλ. οι αντάρτες υποψιάζονται κάποιον ως προδότη γιατί δεν τους υποστηρίζει. Ο Αργύρης ο Μαμωνίδης (το όνομα υποδηλώνει αφενός μεν τα τριάκοντα αργύρια της προδοσίας, αφετέρου δε το Μαμωνά, το Θεό του χρυσού και του πλούτου) είναι συστηματικός προδότης, συνεργάτης των Άγγλων, κουκουλοφόρος για προσωπικό κέρδος, ενώ αυτοί που διαφωνούσαν ιδεολογικά με την ΕΟΚΑ δεν ήταν αυτόματα προδότες. Η δεύτερη περίπτωση κρύβει την έλλειψη εμπιστοσύνης και την εσωτερική διάσταση λόγω πολιτικών φρονημάτων. Ο Πωργαλλίδης μυθοποιεί και ταυτόχρονα απομυθοποιεί τον Αγώνα με τις αντιθετικές στάσεις και έννοιες: του ηρωισμού και της προδοσίας. Παρά τις πολύπλοκες εξωτερικές και εσωτερικές σχέσεις ο Πωργαλλίδης, όπως και ο Λαζάρου αμφισβητούν την αποικιοκρατία και προβάλλουν τον αγώνα της ΕΟΚΑ ως ένα νόμιμο τρόπο για την ανατροπή της. Επειδή ο σκοπός είναι ιερός δικαιολογούν τη βία ως ένα απαραίτητο μέσο τακτικής.

Συμπέρασμα

Η εξέταση της αποικιοκρατίας στα δύο πεζογραφήματα δικαιώνει τη θέση του Fredric Jameson ότι η λογοτεχνία είναι μια “συμβολικά κοινωνική πράξη” και ότι — ιδιαίτερα οι λογοτεχνίες των πρώην αποικιοκρατούμενων λαών — δίνουν μεγάλη σημασία στην πολιτική διάσταση των θεμάτων τους. Οι συγγραφείς οι οποίοι επιστρέφουν στην αποικιοκρατική σκηνή, χρησιμοποιώντας τη μνήμη, προσπαθούν να υπερασπιστούν το έθνος και την πολιτιστική τους παράδοση. Μέσα από τη γραφή τους προβάλλουν το δικαίωμα να μιλήσουν οι ίδιοι για τον εαυτό τους και κατ’ επέκταση να πετύχουν την πολιτική κυριαρχία. Εργάζονται με το λεξιλόγιο ισχύος που δημιούργησε γι’ αυτούς ο αποικιοκράτης, δημιουργώντας αντιθετικές κατηγορίες εννοιών (Boehmer, 1995:104). Διαλύουν τα

στερεότυπα εκείνων, δίνοντάς τους ξεχωριστή ταυτότητα και περιεχόμενο. Ό,τι θεωρούνταν κατώτερο και αρνητικό τώρα μετατοπίζεται από το περιθώριο σε μια κεντρική θέση και αποκτά θετικό περιεχόμενο. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην αντιστροφή των εννοιών της “τρομοκρατίας” και του “τρομοκράτη”. Σύμφωνα με τους συγγραφείς αυτούς οι αποικιοκρατούμενοι έκαναν ένα νόμιμο αγώνα, εκπληρώνοντας ένα ηθικό χρέος προς την πατρίδα τους και προς την ανθρωπότητα. Οικειοποιούμενοι το λεξιλόγιο και τους ορισμούς των αποικιοκρατών τα αντιστρέφουν. Η “τρομοκρατία” γίνεται ηρωισμός και υπέρβαση του υποκειμένου για τη σωτηρία της πατρίδας σε μια εποχή που ο τρόμος ανάγεται σε τρόπο ζωής. Η κουλτούρα του τρόμου (όπως και το διάστημα θανάτου) λειτουργεί διπλά και αμφίδρομα. Ο τρόμος λειτουργεί όχι μόνο ως μια ψυχολογική κατάσταση στην οποία υποβάλλονται οι κρατούμενοι αλλά και ως ένα κοινωνικό γεγονός: “ένα πολιτιστικό δημιούργημα” (a “cultural construction”) με το οποίο οι αποικιοκράτες επιβάλλουν την κυριαρχία τους στο λαό που θέλουν να κρατήσουν υποταγμένο (Taussig, 1992:135–136, 139). Ο “χώρος θανάτου” συμβάλλει στην εδραίωση της εθνικής συνείδησης. Ο πρωταγωνιστής του Σ. Λαζάρου π.χ. εισήλθε σ’ αυτό το χώρο γιατί πίστευε ότι ήταν ένας αγώνας εθνικής τιμής. Η σιωπή του έγινε η πιο δυνατή φωνή διαμαρτυρίας. Έτσι οι αποικιοκράτες όχι μόνο δεν καταφέρνουν να καταστείλουν την αντίσταση με τα βασανιστήρια αλλά αντίθετα την ενδυναμώνουν.

Αναμφίβολα τα έργα αυτά προβάλλουν μια αντίθετη άποψη από την άποψη των αποικιοκρατών, δημιουργώντας ένα αντί-λόγο. Η επιστροφή στο παρελθόν μέσω της μνήμης λειτουργεί ως τρόπος εξήγησης του παρόντος της συγγραφής των έργων — που είναι τραυματικό — αλλά και ως μια θεραπευτική διαδικασία γιατί επιστρέφει σε καταστάσεις ηρωισμού για την αξιοπρέπεια ή σωτηρία του έθνους. Οι συγγραφείς στην προσπάθειά τους να προβάλουν τη δική τους πλευρά οικειοποιούνται την κυριαρχούσα κουλτούρα και τα σύμβολα του αποικιοκράτη με αποτέλεσμα να πάρουν τη δική του θέση. Αυτό όμως δε μειώνει τη σημασία του έργου τους. Η διαδικασία αυτή είναι κοινή στους συγγραφείς των πρώην αποικιοκρατούμενων λαών.

Βιβλιογραφία

- Adas, 1992:89–134
Michael Adas, “From Avoidance to Confrontation” and “Comment” in *Colonialism and Culture* by Dirks, Nicholas (editor), Michigan: The University of Michigan Press.
- Άντερσον, 1997
Μπένεντικ Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες* (Μετάφραση: Π. Χαντζαρούλα) Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Bhabha, 1994
Homi Bhabha, *The Location of Culture*, London: Routledge.
- Boehmer, 1995
Elleke Boehmer, *Colonial and Postcolonial Literature*, Oxford: Oxford University Press.
- Γιωργαλλίδης, 2003
Κώστας Γιωργαλλίδης, *Ο Αδερφός μου ο Προδότης*, Αθήνα: Καλέντης.
- Ghandhi, 1998
Leela Gandhi, *Postcolonial Theory. A Critical Introduction*, NSW, Australia: Allen & Unwin.
- Durrell, 1958
Lawrence Durrell, *Bitter Lemons*, London: Faber and Faber Ltd Ζήτα Σίγμα Ρω (Πολύβιου Νικολάου), χχ Πολύβιου Νικολάου, *Στα Συρματοπλέγματα της Σκλαβιάς*, Αθήνα, 1959¹.
- Ηροδότου, (Αδημοσίευτο)
Μαρία Ηροδότου, “Θέσεις και Αντι-θέσεις: Lawrence Durrell, *Bitter Lemons* και Κώστα Μόντης, *Κλειστές Πόρτες*”. Ανακοίνωση στο Συνέδριο της Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών Αυστραλίας και Νέας Ζηλανδίας με θέμα *Hellenic Language, Literature & Culture: The Pre-text*, Adelaide: Flinders University, Νοέμβριος 20–22, 1998.
- Ηροδότου, (Υπό δημοσίευση)
Μαρία Ηροδότου, “Η κειμενική ανατροπή της αποικιοκρατικής σκέψης”, Ανακοίνωση στο Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών με θέμα *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον 20ό αιώνα*, Βουκουρέστι, 2–4 Ιουνίου 2006.
- Λαζάρου, 1997
Σοφοκλής Λαζάρου, *Οδός Ελευθερίας-Στάση Θανάτου*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Loomba, 1998
Ania Loomba, *Colonialism/ Postcolonialism*, London & New York: Routledge.
- Μόντης, 1987
Κώστας Μόντης, “Κλειστές Πόρτες”, στο *Άπαντα Β’* (Πεζά), Λευκωσία: Ίδρυμα Αναστασίου Γ. Λεβέντη.
- Σταυρινός Οικονομίδης, 1965
Πάννης Σταυρινός Οικονομίδης, *Αριθμός αντί Άνθρωπος*, Λευκωσία.
- Said, 1995
Edward Said, *Orientalism*, London: Penguin Books.
- Said, 1996
Edward Said, *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός*, (Μετάφραση: Βανέσσα Λάππα), Αθήνα: Νεφέλη.

Herodotou, Maria. 2007. Η αμφισβήτηση της αποικιοκρατίας σε κυπριακά πεζογραφήματα / The contestation of colonialism in Cypriot prose writings. In E. Close, M. Tsianikas and G. Couvalis (eds.), “Greek Research in Australia: Proceedings of the Sixth Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2005”, Flinders University Department of Languages - Modern Greek: Adelaide, 573-590.

Taussig, 1992:135–165

Michael Taussig, "Culture of Terror-Space of Death: Roger Casement's Putumayo Report and the Explanation of Torture" in *Colonialism and Culture* by Dirks, Nicholas (editor), Michigan: The University of Michigan Press.

Jameson, 2001:315–339

Fredric Jameson, "Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism" in Hardt, Michael & Weeks, Kathi (eds) *The Jameson Reader*, Oxford: Blackwell.

Jameson, 2001:33–60

Fredric Jameson, "On Interpretation: Literature as a Socially Symbolic Act" in Hardt, Michael & Weeks, Kathi (eds) *The Jameson Reader*, Oxford: Blackwell.

Halbwachs, 1992

Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago & London: The University of Chicago Press.

Σημ. Η φωτογραφία είναι του Φέλιξ (Ευτύχιος) Παξή. Δημοσιεύτηκε στο *Σκαπανείς της Κυπριακής Φωτοδημοσιογραφίας*, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Πολιτιστικές Υπηρεσίες, Λευκωσία, 2000, σ. 167.